

Starozavjetni prikazi smrti i podzemlja

Sažetak:

Smrt je, kao univerzalno ljudsko iskustvo, na mnogobrojne načine prikazivana u različitim kulturama. Proučavanjem načina na koje je smrt prikazana u Starom zavjetu možemo otkriti društvena i teološka vjerovanja starih Izraelaca te njihov odnos prema životu, poput važnosti dugog života i brojnog potomstva. Prikazi smrti također prikazuju odnos između Jahve i izraelskog naroda jer se Jahve primarno prikazuje kao bog života i bog povijesti. Uz smrt vežemo i koncept podzemlja koji je za Izraelce bio prilično jedinstven u odnosu na uobičajene, politeističke bliskoistočne koncepcije. Prema monoteističkom pogledu, podzemlje je površno definirano kao mjesto iz kojeg nema povratka i u kojem se Jahve ne slavi. Podzemlje se u Starom zavjetu naziva raznim imenima, pri čemu se ponekad upotrebljava riječ za jamu ili rupu u zemlji, ali najčešći je naziv Šeol koji uvijek nedvojbeno označava podzemlje. Šeol može biti odredište za grešnike i pogane, nepravedna sudbina dobrih i pobožnih, a rijetko je prikazan i kao sudbina svih ljudi neovisno o moralnoj dimenziji osobe.

Ključne riječi: Stari zavjet, smrt, podzemlje, Šeol, monoteizam

Uvod

Kako bismo mogli proučiti starozavjetne koncepte i namjere starozavjetnih autora, potrebno ga je čitati u kontekstu vremena kad je napisan, odnosno bez novozavjetnih, kršćanskih konotacija koje preoblikuju značenje starozavjetnih djela. Suprotno pojedinim kršćanskim vjerovanjima da Novi zavjet ispunjava starozavjetna obećanja o dolasku Mesije,¹ Stari zavjet u povijesnom kontekstu prikazuje povijest jednog naroda, Izraelaca, koji reagiraju na povijesne događaje u njihovom bliskoistočnom okruženju u razdoblju od željeznog do heleni-

¹ Stihovi koji se često citaju kao potvrda dolaska Mesije: Iz 7,14; Ps 41,9; Mih 5,2; Mal 3,1.

stičkog doba. Biblija nam već u etimologiji otkriva svoju srž: grč. *tà biblíá* znači knjižice, odnosno označava antologiju spisa i knjiga koje su napisali mnogi autori u različitim povijesnim i životnim kontekstima.² Stari zavjet sadrži narativna djela, lirsku poeziju, psalme koji slave Jahvu ili traže njegovu pomoć tijekom osobnih životnih iskušenja te narodne mudrosne izreke. Nadalje, sadrži knjige koje se bave poviješću Izraelskog Kraljevstva, njegova rasta, pada i uništenja usred napada Asiraca i Babilonaca; proročkim i mudrosnim djelima koja pokušavaju objasniti kako je Jahve mogao dopustiti uništenje svoje prijestolnice i svojeg naroda te kako je nakon iskušavanja Izraelaca ponovno pokazao da su oni obećani narod izbavljenjem iz babilonskog sužanjstva.

U kršćanskoj je tradiciji prihvaćeno da nakon smrti dolazi zagrobni život, odnosno da duša svakog čovjeka odlazi u pakao ili raj ovisno o moralnim odlukama i vjerovanju pojedinca te da će ljudi uskrsnuti tijekom ispunjenja događaja opisanih u novozavjetnoj Knjizi otkrivenja kada će se Krist ponovno vratiti. Međutim, istraživanjem Starog zavjeta u povijesnom kontekstu saznajemo da su Izraelci u vrijeme Prvog (10. - 6. st. pr. Kr.) i Drugog Hrama (516. god. pr. Kr. - 70. god. n. e.) imali radikalno drugačije predodžbe o smrti, zagrobnom životu i uskrsnuću. U suprotnosti s ostalim bliskoistočnim kulturama koje su smatrale da su razne prirodne sile poput oluja, vode ili vatre bile prožete božanskom moći ili da su one same božanstva, pisci Biblije ponudili su novu perspektivu svemira, proglašavajući da ga je jedan Bog stvorio i da njime upravlja. Jahve nije prirodni bog, nije vezan uz prirodne procese i priroda ga ne ograničava. On je bog povijesti te upravlja sudbinom Izraela, kao i sudbinama drugih naroda. Posljedica ove teološke revolucije bila je manji fokus na razmišljanje o ljudskoj sudbini nakon smrti.

Cilj rada je prikazati i analizirati starozavjetne stihove u kojima se spominju smrt i podzemlje. U radu će se citiranjem pojedinih stihova objasniti perspektive o smrti i podzemlju koje su bile aktivne tijekom razdoblja Prvog Hrama te na samom početku razdoblja Drugog Hrama. Pritom će se pojedine motive povezati sa sličnim bliskoistočnim prikazima kako bismo dobili bolje razumijevanje izraelskog monoteizma. Teme poput posmrtnih obreda, rituala čistoće s truplima ili interpretacija o zagrobnom životu³ neće se dublje analizirati.

Izbor prijevoda Biblije ključan je za povijesnu analizu. Biblijski su spisi izvorno pisani na hebrejskom, aramejskom i grčkom, stoga je izbor prijevoda ključan. Za direktno citiranje biblijskih stihova koristit ću se hrvatskim prijevodom Kršćanske sadašnjosti iz 2012,⁴ a u suprotnom će ime prijevoda biti

² Stephen L. Harris, Robert L. Platnzer, *The Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible*, 2. izd. (New York: McGraw-Hill, 2008), 3.

³ Interpretacije o osobnom uskrsnuću nastaju tek tijekom helenističkog razdoblja, vrlo kasno u odnosu na većinu starozavjetnih knjiga. Iako se i ranije spominju motivi uskrsnuća, oni su primarno vezani za uskrsnuće naroda, ideju nastalu nakon traume babilonskog uništenja Jeruzalema. Uskrsnuće naroda je ideja da će usprkos trenutnim iskušenjima Jahve ipak ispuniti dužnosti prema obećanom narodu te da će ih izbaviti iz nevolja (Hos 6,1-2; Ez 37,1-14). Za više o ovoj temi, vidi Bart D. Ehrman, *Heaven and Hell: A History of the Afterlife* (New York: Simon & Schuster, 2020), 95-97.

⁴ Dostupna i na linku biblija.ks.hr

naznačeno u tekstu. S obzirom na to da se u prijevodu *Kršćanske sadašnjosti* ponekad ne razlikuju izvorni nazivi za podzemlje (npr. Šeol, Abaddon) od općih imenica (podzemlje, jama, grob), u citatima će biti naznačeno svaki put kada se u izvornom tekstu nalazi riječ Šeol.

U zadnjih je dvadesetak godina napisano mnogo djela koje služe kao uvod u istraživanje Starog zavjeta, poput *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible* Barryja Bandstre. Ovakva djela preporučam za upoznavanje s osnovnom tematikom Starog zavjeta. Za analizu razlika između monoteizma i politeizma, preporučujem *The Religion of Israel* Yehezkele Kaufmanna. Najveći oslonac pri istraživanju poslužilo mi je djelo *Shades of Sheol* Philipa Johnstona, u kojemu autor sustavno pregledava velik broj biblijskih stihova te uz vlastita mišljenja pruža širu teološku diskusiju drugih stručnjaka.

Opisi smrti u Starom zavjetu

Smrt, kao univerzalna pojava u svakoj ljudskoj kulturi, rezultira raznim reakcijama. Kako smo već utvrdili da Stari zavjet nudi mnoge perspektive o teološkim, društvenim ili osobnim pitanjima, tako se i smrt prikazuje na više načina. Naravno, jedan od najčešćih prikaza smrti jest kao prirodnog završetka života: „Ima vrijeme kad se rađa i vrijeme kad se umire“ (Prop 3,2). Smrtnost nas podsjeća da je život kratkotrajan i krhak te da su ljudi prolazni. Jedan od poznatijih citata nas upozorava: „Prah si, u prah ćeš se i vratiti“ (Post 3,19). U odsustvu vjere u uskrsnuće, često se napominje nepovratnost smrti: „Tko u Šeol siđe, više ne izlazi“ (Job 7,9). Postoji više načina za izvještavanje o nečijoj smrti. Može biti opisana vrlo sažeto, prikazana kao posljedica pojedinačne moralne iskorenosti, napisana kao tužaljka ili, vrlo rijetko, s ushićenjem (npr. faraonova smrt u Crvenom moru: Izl 15,1-18).⁵

Pritom postoji razlika između tzv. „dobre“ i „loše“ smrti. Dobra, prirodna smrt dolazi na kraju dugotrajnog i sretnog života. Abraham i David, božji izabranici koji su dobro živjeli i iza sebe ostavili brojno potomstvo, umrli su „u sretnoj dobi“ (Post 25,8), odnosno „u lijepoj starosti“ (1 Ljet 29,28). Kontrast dobroj smrti svaka je situacija u kojoj osoba umire prerano, nasilnom smrću, ako nema nasljednika⁶ ili ako se tijelo ne pokopa u obiteljskoj grobnici,⁷ kao u slučaju Abnera koji „umire kao luda“ (2 Sam 3,33), ubijen pred vratima Davidovog grada. Ipak, postoje iznimke gdje osoba umre preranom ili nasilnom smrću bez konotacije o „lošoj“ smrti. Primjerice, u Drugoj knjizi o kraljevima, kralj Jošija nasilno umire u bitci protiv Egipćana (2 Kr 23, 29-30) iako je ranije ustanovljeno da će s mirom leći u grob (2 Kr 22,20). Moguće

⁵ Wendell W. Frerichs, „Death and Resurrection in the Old Testament,“ *Word & World* 11/1 (1991): 16.

⁶ Brian H. Cribb, *Speaking on the Brink of Sheol: Form and Message of Old Testament Death Stories*, pred. Daniel I. Block (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2014), 39; Alan Segal, *Life After Death: A History of the Afterlife in the Western Religion* (New York: Doubleday, 2004), 141-142.

⁷ Klaas Spronk, „Good death and bad death in ancient Israel according to biblical lore,“ *Social Science & Medicine* 59 (2004): 991.

je da je njegova smrt opisana blaže jer je njegovo tijelo na kraju pokopano u obiteljskoj grobnici (2 Ljet 35,24) ili zbog Jošijine reputacije vrlo utjecajnog i pobožnog kralja Jude.

Abraham, osim što umire u sretnoj dobi, također biva „pridružen svojim predcima“. Ovaj se izraz koristi u Tori kada umiru patrijarsi te Mojsije i Aron, ali ne uvijek. Slični se izrazi koriste i u povijesnim knjigama⁸ Biblije. Na prvi pogled ovaj izraz označava pogreb pojedinca jer su Izraelci bili pohranjivani u obiteljskim grobnicama. Međutim, Jakov se pridružuje predcima mjesecima prije pogreba (Post 49,33; 50,13). Umire u Egiptu, a prema posljednjoj želji biva pokopan u Kanaanu. Moguće je da je izraz prvotno označavao pogreb, ali da je u vrijeme pisanja Tore već izgubio to značenje.⁹ Alternativno bi moglo označavati sjedinjenje s predcima u zagrobnom životu. U slučaju smrti izraelskih kraljeva, također se spominje „počinak s očevima“ (1 Kr 2,10), kojeg je teže interpretirati. Ne može označavati pogreb jer kraljevi počivaju s očevima, a tek onda bivaju pokopani, ni sjedinjenje u zagrobnom životu jer je upotrebljeno samo kod nekih kraljeva. Nije povezano s pobožnošću jer se koristi i kod „loših“ kraljeva, a i zato što Jošija nije pridružen očevima nakon što mu je Jahve obećao dobru smrt. Moguće je da označava „dobru“ smrt, ali se i u tom slučaju ne koristi konzistentno. U slučaju Ahaba, koji umire u bitci, zasebno se navodi i da umire i da počiva s očevima (1 Kr 22,37; 2 Ljet 18,20). Amazija počiva s očevima nakon što je ubijen (2 Kr 14,22).

Pri opisivanju kompleksnih koncepata, autori svoje predrasude i perspektive mogu pojasniti metaforama i stilskim figurama. Smrt se (rijetko) prikazuje kao prijatelj, odmor ili olakšanje:

„Iznemogli tamo nalaze počinka.

Sužnjeve na miru tamo ostavljaju ...

Rob je slobodan od gospodara svoga.“ (Job 3,17-19)

Češće se, međutim, prikazuje kao nezaustavljivi neprijatelj koji izaziva strah i gorčinu: „ima nešto gorče od smrti“ (Prop 7,26). Ponekad se koristi personifikacija u izrazima, smrt se prikazuje kao lovac sa zamkama, kao pastir ili nezasićeno čudovište:¹⁰

„Valovi smrti okružiše mene, prestraviše me bujice pogubne.

Užad Šeola sputiše me,

smrtonosne zamke padoše na me.“ (Ps 18,5-6)

„Poput stada redaju se u Šeolu,

smrt im je pastir, a dobri njima vladaju.“ (Ps 49,14)

Personifikacijom smrti Izraelci otkrivaju bliskoistočne korijene. U susjednom Ugaritu i Fenikiji, politeističkim sredinama, smrt je bila domena boga Mota koji je bio prikazivan kao proždrljivo čudovište koje guta i ljude

⁸ Starozavjetne se knjige prema kršćanskoj tradiciji dijele na Petoknjižje, povijesne knjige, psalme, mudrosne knjige te proročke knjige.

⁹ Spronk, „Good death and bad death“, 991; Philip S. Johnston, *Shades of Sheol: Death and Afterlife in the Old Testament*. Downers Grove, IL: Inter-Varsity Press, 2002), 34.

¹⁰ Johnston, *Shades of Sheol*, 28.

i bogove.¹¹ Ponegdje se i u Starom zavjetu čini kao da autori imaju mitološki pogled na smrt. U 18. poglavlju knjige o Jobu, Bildad iz Šuaha vodi monolog o sudbini grešnika, pri čemu spominje „prvorođenoga smrti“ (Job 18,13) i „vladara strahota“ (Job 18,14), što jasno aludira na personificiranu Smrt. Iz samog je teksta teško zaključiti odnosi li se izraz na samog Mota ili upotrebljava li autor mitološke izraze koji su ustaljeni u njegovoj kulturnoj sredini.¹² Sukladno tome, Jeremija (9,20) spominje smrt koja se šulja kroz prozore, što predstavlja potencijalnu aluziju na akademskog demona lamaštu, koji ulazi kroz prozor te ubija malu djecu, pri čemu Tigay smatra da je Smrt (*Mot/Mawet*) u Izraelu bila nadnaravno demonsko biće umjesto uobičajenog prirodnog božanstva.¹³

Smrt neke osobe odvaja je od njegove zajednice i od Jahve. Iako je njegova moć jača od podzemlja te On vlada nad smrću za razliku od politeističkih bogova, smrt je i dalje tragična jer je Jahve bog života. Kada pojedinac umire, njegov odnos s Jahvom se raskida i on više nije u njegovoj prisutnosti:

„Jer Šeol ne slavi te,
ne hvali te smrt;
oni koji padnu u rupu
u tvoju se vjernost više ne uzdaju.“ (Iz 38,18)
„...jer među mrtvima tko te se sjeća,
u Šeolu tko ti hvale pjeva?“ (Ps 6,5)

Život je jedna od temeljnih obilježja izraelske vjere.¹⁴ Ponovljeni zakon, među ostalim djelima, prikazuje Jahvu kao živog Boga (5,26), a Izrael kao narod koji živi od svega što izlazi iz usta Jahvinih (8,3).¹⁵ Na vrhuncu Mojsijeve pjesme (Pnz 32), Jahve u prvom licu naglašava da pored Njega nema drugog Boga. On je Bog koji usmrćuje i oživljava, koji udara i iscjeljuje (Pnz 32,39). Jedino Jahve vlada nad smrću i životom (1 Sam 2,6; Jr 21,8), jedino Jahve broji dane života (Job 14,5; Ps 139,16).¹⁶ Nadalje, ako Izrael štuje boga i poštuje njegov savez, neće živjeti samo u doslovnom smislu, već će i uživati u njegovu blagoslovu i milosti pa će im životi biti ispunjeni blagostanjem. Konačno, Jahve kao „živi Bog“ direktno služi kao kontrast politeističkim idolima drugih naroda.¹⁷ Izrael je doživio nešto što nijedan drugi narod prije njega nije – čuli su Božji glas, a ipak su ostali na životu (5,26).

Šeol – starozavjetni prikaz podzemlja

Iako je smrt uobičajena pojava u Starom zavjetu, podzemlje se rijetko spominje. Izraelci se po ovome razlikuju od ostalih bliskoistočnih kultura koji su u

¹¹ Cribb, *Speaking on the Brink of Sheol*, 37.

¹² Johnston, *Shades of Sheol*, 29.

¹³ Jeffrey H. Tigay, *You Shall Have No Other Gods: Israelite Religion in the Light of Hebrew Inscriptions* (Atlanta, GA: Scholars Press, 1986), 70.

¹⁴ Johnston, *Shades of Sheol*, 39.

¹⁵ Albert J. Coetsee, „YHWH and Israel in terms of the Concept of Life in Deuteronomy“, *Old Testament Essays* 32/1 (2019), 102.

¹⁶ Cribb, *Speaking on the Brink of Sheol*, 32.

¹⁷ Coetsee, „YHWH and Israel“, 119; Segal, *Life After Death*, 141.

književnim djelima zabilježili mitove o silasku i izbavljenju iz podzemlja.¹⁸ Za politeiste smrt je bila uvod u božansko ili demonsko kraljevstvo sa svojim zakonima i vladajućim bogom. Ulaskom u ovo kraljevstvo, duša postaje božanska¹⁹ – dobar ili zao duh opunomoćen da čini dobro i zlo kojeg treba umiriti ili otjerati. Razne politeističke religije povezivale su otkupljenje od smrti sa smrću boga ili njegovim silaskom u podzemni svijet, npr. kao Oziris u Egiptu ili Baal u semitskoj tradiciji. Ti su se bogovi specifičnim ritualima oslobađali od smrti i ponovno oživljavali pa su isti rituali nudili mogućnost ponovnog života i za ljude.²⁰ Međutim, izraelski se monoteizam gorljivo borio protiv stranih kultova i bogova, stoga je duša bila lišena svih načina izbavljenja od smrti. Takvo se izbavljenje moglo zamisliti samo identifikacijom s božanskim duhovima ili umirućim bogovima. Stari je zavjet stoga jedinstven po činjenici da manjkaju odgovori o sudbini čovjeka nakon smrti. Nema generalnog prikaza pomoću kojeg možemo saznati glavne karakteristike podzemlja. Ono što nam se nudi su površne reference koje su dovoljno brojne za rekonstrukciju njihova svjetonazora. Pritom ne smijemo zaključiti da Izraelci nisu marili za zagrobni život. Radije, starozavjetni pisci u vrijeme Prvog i početka Drugog hrama još nisu uspjeli oblikovati koncepciju podzemnog suda i Boga kao vladara zagrobnog života (neba) bez upadanja u zamku politeizma.²¹

Postoje različiti izrazi za podzemni svijet, pri čemu je najvažniji i najčešći Šeol. Spominje se oko 66 puta, a može označavati fizičko mjesto pod zemljom ili ljudsku sudbinu nakon završetka života.²² Riječ Šeol piše se bez određenog člana, što implicira vlastito ime. Taj izraz nije bio specifičan ni za jedno razdoblje izraelske književnosti. Javlja se u tekstovima Tore, ranih povijesnih knjiga, propisa, psalama i mudrosnih knjiga. Jasno je da izraz nije pripadao nijednom određenom razdoblju, nego je ostao stalan (iako povremen) izraz za podzemlje.²³

Etimologija imena nije potpuno jasna. Postoje tri glavne teorije pri čemu nema konsenzusa. Prva predlaže da Šeol dolazi od korijena *šāl*, koji se prevodi kao glagol „pitati“ ili „ispitivati“. Iako mu je fonetički najbliže, teško je povezati značenje riječi. Druga mogućnost je riječ *šilu* ili „prostorija“, a treća, danas slabo prihvaćena, je babilonska posuđenica *šu-alu* koja označava „mjesto okupljanja mrtvih“. ²⁴ Uz Šeol, postoje i drugi izrazi koji u određenom

¹⁸ Npr. *Ep o Gilgamešu* te mitovi o Ereškigal u Mezopotamiji, *Knjiga mrtvih* u Egiptu, sukob Baala i Mota u Ugaritu.

¹⁹ Čak je i u Starom zavjetu vidljiv utjecaj ove misli: kada vračara iz En Dora priziva Samuela iz mrtvih (1 Sam 28,13), njegov se duh spominje kao „nešto božansko“ – *elohim*, što je tradicionalno Jahvino ime.

²⁰ Yehezkel Kaufmann, *The Religion of Israel: From its Beginnings to the Babylonian Exile*, prijevod Moshe Greenberg (London: George Allen & Unwin, 1961), 315.

²¹ Segal, *Life After Death*, 127.

²² Johnston, *Shades of Sheol*, 71; Cribb, *Speaking on the Brink of Sheol*, 33.

²³ Johnston, *Shades of Sheol*, 72.

²⁴ *Jewish Encyclopedia*, s. v. „Sheol“, <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/13563-sheol> (posjet 13. 5. 2024).

kontekstu mogu označavati podzemlje, poput *bor*, *šahat* i *abaddon*.²⁵ Riječ *bor*, koja može označavati bunar, zamku za životinje ili masovnu grobnicu, u pojedinim se stihovima odnosi na podzemlje. Izaija (38,18) upotrebljava Šeol i *bor*, odnosno „rupu u koju se pada“ kao sinonime. *Šahat*, koji označava jamu u zemlji, također predstavlja aluziju na podzemlje. U knjizi o Jobu (17,13-14) *šahat* se prevodi kao „grob“, a koristi se kao sinonim za Šeol, dok se u psalmu 16 direktno prevodi kao „podzemlje“ (16,10). *Abaddon*, čiji korijen znači „uništenje“ i koji se ponekad prevodi kao „propast“, više se puta povezuje s podzemljem: „I Šeol i Abaddon stoje pred Jahvom...“ (Izr 15,11) te „Carstvo smrti i Propast ne mogu se zasititi...“ (Izr 27,20).²⁶

Šeol nije koncept koji se spominje usputno ili nepristrano, u jednostavnom izvješću o prošlosti ili općem zakonodavstvu za sadašnjost i budućnost. On ukazuje na osobnu emocionalnu uključenost, u strahu od vlastite sudbine ili iščekivanju sudbine svojih neprijatelja.²⁷ Uglavnom se spominje u psalmima, mudrosnim i proročkim knjigama, gdje autori izjavljuju osobne stavove u prvom licu. Spominje se i u povijesnim knjigama, ali i dalje samo u izravnom govoru. Nikada se ne pojavljuje u narativnim izvještajima smrti: patrijarh Jakov ga dvaput spominje u izravnom govoru kad mu je rečeno da mu je sin umro (Post 37,35; 42,38), ali je u opisu njegove smrti Šeol odsutan (Post 49,33). Nikada se ne spominje u pravnim spisima ili zakonima koji propisuju smrtnu kaznu.

Šeol se kao fizičko mjesto nalazi duboko pod zemljom: pripisuje mu se dimenzija dubine (Pnz 32,22; Iz 7,11; Ps 86,13) i ljudi tamo silaze (Job 21,13). Lociran je negdje pod zemljom (Job 26,7), a grešnici tamo padaju kad zemlja otvori svoja usta (Br 16,30). Postavlja se u kontrast s nebom, Jahvinom domenom (Ps 139,8; Am 9,2). Povezuje se s truleži, crvima i prahom (Iz 14,11; Job 17,16). Egzistencija u Šeolu tek je površno definirana. To je zemlja tame (Job 10,21; Ps 88,7; Tuž 3,6), neaktivnosti i tišine (Prop 9,10; Ps 94,17).²⁸ U pojedinim se stihovima prikazuje aktivnost mrtvih (Ez 32,21; Iz 14,9), ali mrtvi i dalje potvrđuju da tek leže u grobu (Ez 32,21-32), odnosno da su bez snage (Iz 14,10). Iako u Šeolu mrtvi ne mogu slaviti Jahvu, jasno je da ga ni samo podzemlje ne ograničava: „Pred njegovim okom otkriven zja Šeol i bezdan nema vela na sebi“ (Job 26,6).

Osim opisa Šeola kao fizičkog mjesta s određenom geografijom i zakonima, Šeol se često upotrebljava kao sljedeći stadij ljudske sudbine, neizbježno odredište na kraju svakog života. Za hebrejske pisce ovo je bio najistaknutiji aspekt Šeola. Iako se ponekad prikazuje kao sudbina svih ljudi neovisno o pobožnosti ili moralu, u većini slučajeva poprima negativne konotacije. Povezan je sa zlim pojedincima, zločincima, ili pak u vezi s nepravednim stvarima koje se događaju dobrim ljudima. Šeol može biti kazna za bezbožnike, grešnike, bogataše, zle savjetnike ili preljubnike:

²⁵ Ibid.

²⁶ Johnston, *Shades of Sheol*, 83-85.

²⁷ Ibid, 72.

²⁸ Johnston, *Shades of Sheol*, 76; Segal, *Life After Death*, 139.

Nek' grešnici odu u Šeol,
 svi pogani što zaboraviše Boga. (Ps 9,18)
 K'o što vrućina i žega snijeg upija,
 tako i Šeol proždire grešnike. (Job 24,19)
 Jer je [preljubnica] mnoge smrtno ranila i oborila,
 i mnogo je onih što ih je pobila.
 U Šeol vode putovi kroz njenu kuću,
 dolje u odaje smrti. (Izr. 7,27)

Grešnici u podzemlju mogu biti Izraelci, poput Kore, Mojsijevog protivnika (Br 16,30) ili neprijatelji Izraela, poput Babilonaca i Egipćana (Iz 14,11; Ez 31,15-17). Uz prikaz zaslužene kazne za grešnike gdje služi kao upozorenje protiv nepoželjnih oblika ponašanja, također nalazimo iskaze u prvom licu gdje se kontrastira dobar život protagonista i nepravedna sudbina koja ga je zadesila. U ovakvoj se situaciji nalaze Jakov, nakon što mu je rečeno da mu je sin Josip mrtav (Post 37,35) i kralj Ezekija nakon teške bolesti (Iz 38,10-11). Oni govore u kontekstu ekstremne kušnje, a u slučaju Ezekije ta kušnja dolazi od Jahve te ga On u konačnici ozdravljuje (Iz 38,1-5).

U dva je slučaja podzemlje sudbina za sve. Psalam 89 retorički pita može li itko izbjeći smrt i Šeol (89,48-49), nakon što opisuje kako je Jahve našao svog junaka, Davida, okrunio ga i razbio sve njegove neprijatelje. Međutim, njegovi su potomci prekršili Jahvin savez, stoga je u kontekstu psalma Jahvina kazna univerzalna za cijeli narod.²⁹ Drugi slučaj nalazi se u Propovjedniku (9,7-10), gdje se nude kontradiktorni savjeti o potrebi za uživanjem u životu zbog neizbježnog odlaska o podzemlje u kojem nema djela, ni spoznaje, ni mudrosti. Propovjednik je jedna od najtežih biblijskih knjiga za interpretirati, stoga nije jasno očekuje li autor da svi idu u podzemlje, ili koristi li podzemlje kako bi slikovito prikazao neizbježnost smrti.

Jednu neobičnu aluziju o životu poslije smrti nalazimo u Prvoj knjizi o Samuelu (28,3-25) u kojoj vračara iz En Dora uspješno prakticira nekromanciju ili zazivanje duhova mrtvih. Jahvističke predrasude o nekromanciji možemo naći u zakonicima Tore: Izraelci ni u kojem slučaju ne smiju tražiti zazivače duhova, vračare i bilo koga tko bi se obraćao pokojnicima (Lev 19,31; Pnz 18,10-12). To su običaji poganskih kultura, stoga ih Izrael mora izbjegavati jer sve svoje pobjede duguje Jahvi.³⁰ Međutim, s obzirom na to da se spominje vrlo rijetko, nekromancija vrlo vjerojatno nije bila velik problem u Izraelu. Jedini prikaz nekromancije u praksi nalazi se u priči o kralju Šaulu nakon što se našao u Božjoj nemilosti. Nakon kršenja Božjih zakona, Šaul pokušava tražiti Jahvu za savjet prije ključne bitke protiv Filistejaca, ali Jahve ne odgovara. U trenutku očaja koji označava posljednji i najveći čin Šaulove grešnosti,³¹ on u tajnosti odlazi vračari iz En Dora koja priziva duh proroka Samuela. Vračara je isprva kolebljiva jer je kralj „istrijebio iz zemlje zazivače duhova i vračeve“ (1 Sam 13,9), ali je Šaul ipak uspješno nagovori. Ona prizove Samuelov „bo-

²⁹ Johnston, *Shades of Sheol*, 82.

³⁰ Segal, *Life After Death*, 130.

³¹ Ibid, 128.

žanski“ duh koji Šaulu potvrđuje da ga je Jahve napustio i da je njegov pad neminovan. Samuelova prvotna reakcija pomalo je iznenađujuća. On je uzrujan jer je njegovo mirovanje prekinuto: „Zašto si pomutio moj mir dozivajući me gore?“ (1 Sam 28,15). Ovo ne mora značiti da je Samuel bio svjestan da je u podzemlju, moguće je i da je bio u dubokom snu koji je naglo prekinut. Što se Starog zavjeta tiče, dakle, mrtvi nastavljaju egzistirati u podzemlju te postoje načini da ih se prizove.³²

Prikaz Šeola kao nepravedne ili neslavne sudbine koja je zadesila pobožne ljude najčešće se javlja u psalmima. Promišljajući o teškoćama u životu, psalmisti tvrde da su blizu ili već unutar podzemlja. U najblažem obliku tužbalica, autori jasno daju na znanje da još nisu u podzemlju: mole Jahvu za pomoć „da ne postanu kao oni koji u grob silaze“ (Ps 28,1; 143,7). Nadalje, neki tvrde da su blizu smrti (Ps 30,4; 88,4) ili da su bili u Šeolu, ali ih je Jahve izbavio (Ps 86,13; 30,2-3). U ekstremnim slučajevima, psalmisti tvrde da su već i prije smrti u Šeolu te da se nadaju Božjoj pomoći:

Stog' mi se raduje srce i kliče duša,
i tijelo mi spokojno počiva.
Jer mi nećeš ostavit' dušu u podzemlju
ni dati da pravednik tvoj truleži ugleda. (Ps 16, 9-10)
Broje me k onima što u grob silaze,
postadoh sličan nemoćniku.
Među mrtvima moj je ležaj,
poput ubijenih što leže u grobu ... (Ps 88, 5-6)
Iz dubine, Jahve, vapijem tebi:
Gospodine, čuj glas moj! (Ps 130, 1-2)

Nije jasno misle li autori da su doslovno u podzemlju. Johnston i Alexander smatraju da bi ovi izrazi vrlo vjerojatno trebali biti shvaćeni kao metafore.³³ Psalmisti su iskusili životne nevolje različitih oblika i dočarali ih hiperboličnim jezikom, što je vidljivo u kontekstu u kojem se Šeol spominje. U stihovima gdje autori tvrde da su već u podzemlju, Johnston tvrdi da oni ne pričaju doslovno jer je putovanje u Šeol nepovratno (Ps 49,20; Iz 38,10; Jon 2,7), a u psalmima je čest motiv spasenja: „Jahve, izveo si mi dušu iz Šeola, na rubu groba ti si me oživio“ (Ps 30,4). Nadalje, mrtvi ne mogu slaviti Jahvu (Ps 30,10; Iz 38,19), a autori su očito dovoljno živi da mole. Oni se kontinuiranim razgovorom s Jahvom održavaju na životu.

S druge strane, Levenson smatra da je pogrešno primjenjivati suvremenu perspektivu o smrti na antičke Izraelce.³⁴ Oni su stoga, prema njegovu mišljenju, itekako mogli zamisliti osobu kao mrtvu, bilo zbog bolesti, rata ili smrtnih kazni: „Među mrtvima moj je ležaj, poput ubijenih što leže u grobu“ (Ps 88,6). Ovakva percepcija smrti nije vidljiva u zakonicima ili povijesnoj naraciji, što predlaže da oni nisu bili mrtvi u pravnom smislu, već je smrt u

³² Ehrman, *Heaven and Hell*, 88.

³³ Johnston, *Shades of Sheol*, 87; T. D. Alexander, „The Psalms and the Afterlife,“ *Themelios* 11 (1987): 5-7.

³⁴ Jon D. Levenson, *Resurrection and the Restoration of Israel: The Ultimate Victory of the God of Life* (New Haven: Yale University Press, 2006), 37-39.

psalmima uglavnom prikazana iz osobnog stajališta. Psalmisti koji su „mrtvi“ razlikuju se od stalnih stanovnika Šeola po tome što se i dalje nadaju Božjoj pomoći. Putovanje u Šeol i dalje bi bilo viđeno kao nepovratno, ali uz rijetke iznimke gdje bi ozdravljenje ili izbavljenje od opasnosti bilo viđeno kao božja intervencija, s obzirom na to da jedino Jahve vlada životom i smrću: „[Jahve] me izvuče iz jame propasti...“ (Ps 40,3).

Zaključak

Imajući na umu raznolikost biblijskih tekstova i tematika, smrt je prikazana na mnoštvo načina. Može biti prikazana kao moralno neutralna ili kao rezultat božje osude, bilo u obliku sažetog povijesnog izvještaja, dramatične epizode ili kao element pjesme. Izraelci su razlikovali tzv. „dobru“ i „lošu“ smrt, pri čemu loša smrt podrazumijeva preranu ili nasilnu smrti te smrt bez nasljednika ili pokopa. Smrt se može prikazati kao pozitivan događaj, ali je ipak češće vezan uz strah i gorčinu. Ponekad se personifikacijom smrt prikazuje kao lovac ili pastir, što ukazuje na širu bliskoistočnu, politeističku tradiciju koja je potencijalno izgubila originalno značenje. Konačno, smrt udaljava osobu od Boga jer je Jahve bog života, a mrtvac ne osjeća njegovu prisutnost u podzemlju.

Podzemlje u Starom zavjetu nije čvrsto definirano, već se tragovi otkrivaju u površnim aluzijama. Ovo je posljedica čvrste monoteističke teologije koja se protivila politeističkim tradicijama o podzemlju kao domeni boga smrti. Jahve je bog koji vlada prirodnim procesima, stoga je i jači od smrti, ali ga kao „živoga boga“ samo živi mogu i slaviti. Podzemlje je mjesto bez Jahvine prisutnosti, a koncepcija o Bogu kao vladaru zagrobnog života dolazi tek kasnije. Najčešći izraz za podzemlje je Šeol, a može biti opisan kao fizičko mjesto i kao dio ljudske sudbine. Kao fizičko mjesto, nalazi se pod zemljom, povezuje se s grobom, prahom i crvima. Neaktivnost je prirodno stanje mrtvaca u podzemlju. Uz to, može biti prikazano kao dio ljudske sudbine koji dolazi nakon smrti. Epizoda o vračari iz En Dora implicira da je egzistencija u podzemlju ugodna, poput dubokog sna ili odmora. Međutim, percepcija Šeola kao sudbine najčešće je negativna – autori osuđuju grešnike i upozoravaju da grijeh vodi u podzemlje. U psalmima jadikuju da su osuđeni na smrt i da već tijekom života prebivaju u podzemlju te uz to mole Jahvinu pomoć ili mu zahvaljuju što ih je izbavio. Pritom su moguće dvije interpretacije – da autori govore metaforički, odnosno da hiperbolama naglašavaju svoju patnju ili da sebe već smatraju mrtvima zbog teških životnih okolnosti te da ih samo Jahve može vratiti u život.

Bibliografija

Izvori

Biblija: Stari i Novi zavjet. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2012.

Literatura

Alexander, T. D. „The Psalms and the Afterlife.“ *Themelios* 11 (1987): 2-17.

Bandstra, Barry L. *Reading the Old Testament: Introduction to the Hebrew Bible*, 4. izd. Wadsworth: Cengage Learning, 2009.

Coetsee, Albert J. „YHWH and Israel in terms of the Concept of Life in Deuteronomy.“ *Old Testament Essays* 32/1 (2019): 101-126.

Cribb, Brian Howard. *Speaking on the Brink of Sheol: Form and Message of Old Testament Death Stories*. Predgovor Daniel I. Block. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2014.

Ehrman, Bart D. *Heaven and Hell: A History of the Afterlife*. New York: Simon & Schuster, 2020.

Frerichs, Wendell W. „Death and Resurrection in the Old Testament.“ *Word & World* 11/1 (1991): 14-23.

Harris, Stephen, Robert L. Platzner. *The Old Testament: An Introduction to the Hebrew Bible*, 2. izd. New York: McGraw-Hill, 2008.

Jewish Encyclopedia, s. v. „Sheol.“ <https://www.jewishencyclopedia.com/articles/13563-sheol> (posjet 13. 5. 2024).

Johnston, Philip S. *Shades of Sheol: Death and Afterlife in the Old Testament*. Downers Grove, IL: Inter-Varsity Press, 2002.

Kaufmann, Yehezkel. *The Religion of Israel: From its Beginnings to the Babylonian Exile*. Prijevod Moshe Greenberg. London: George Allen & Unwin, 1961.

Levenson, Jon D. *Resurrection and the Restoration of Israel: The Ultimate Victory of the God of Life*. New Haven: Yale University Press, 2006.

Segal, Alan F. *Life After Death: A History of the Afterlife in the Western Religion*. New York: Doubleday, 2004.

Spronk, Klaas. „Good death and bad death in ancient Israel according to biblical lore.“ *Social Science & Medicine* 59 (2004): 987-995.

Tigay, Jeffrey H. *You Shall Have No Other Gods: Israelite Religion in the Light of Hebrew Inscriptions*. Atlanta, GA: Scholars Press, 1986.

Old Testament Depictions of Death and the Underworld

Abstract:

Death, as a universal human experience, has been described in a multitude of ways in different cultures. By studying the ways that death is depicted in the Old Testament, we can uncover the social and theological beliefs of the ancient Israelites and their relationship to life, such as the importance of a long life and progeny. The depictions of death also explain the relationship between God and his people since Yahweh is primarily portrayed as a god of life and a god of history. A concept closely associated with death is that of the underworld, which was quite unique when comparing Israelite and polytheistic Middle Eastern perspectives. The monotheistic view of the underworld is superficial in its definition, but is usually presented as a land of no return where God's presence is absent. The Old Testament authors used several ways to denote the underworld, sometimes by using the word „pit“, but most commonly called it Sheol, which was always used to represent the underworld. Sheol can be described as a punishment for sinners and heathens, a fate that unfairly befell the righteous or pious, and is rarely depicted as the fate of all people regardless of a person's moral dimension.

Keywords: Old Testament, death, underworld, Sheol, monotheism

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 19 2024.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti,
godina XIX, broj 19, 2024.

Glavna i odgovorna urednica
Tijana Vokal

Zamjenica glavne urednice
Ivana Đorđić

Uredništvo
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Ruben Prstec
Matija Pudić
Tijana Vokal

Urednici pripravnici
Klara Miholić
Ivan Moškatego
Patrik Smolak

Redakcija
Filip Bačurin
Marija Bišćan
Ivan Ćorić
Ivana Đorđić
Adrian Filčić
Klara Miholić
Ivan Moškatego
Ivan Mrnarević
Marko Perišić
Patrik Smolak
Ruben Prstec
Matija Pudić
Tijana Vokal

Tajnik Uredništva
Adrian Filčić

Recenzenti
dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Zrinka Blažević
dr. sc. Inga Vilogorac Brčić
dr. sc. Aleksandra Golubović
dr. sc. Branimir Janković
dr. sc. Filip Šimetin Šegvić
dr. sc. Ivica Šute
dr. sc. Nikola Tomašegović

Lektura za hrvatski jezik
Lorenia Jantolek
Martina Prosen
Lucija Rak
Josipa Skenderović
Gabrijela Soldan
Jakov Zidarić

Lektura za engleski jezik
Anamarija Brusić

Oblikovanje
Boris Bui, FF press

Izdavač
Odsjek za povijest Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Tisak
Studio Moderna d.o.o., Zagreb

Naklada
Tiskano u 100 primjeraka.

ISSN: 1334-8302

Tvrdnje i mišljenja u objavljenim radovima izražavaju isključivo stavove i mišljenja autora i ne predstavljaju nužno stavove i mišljenja uredništva i izdavača.

Izdavanje ovog časopisa financirano je novcem dobivenim na natječaju za studentske projekte Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu te sredstvima koja je ustupio Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Redakcija časopisa Pro tempore iskreno zahvaljuje Odsjeku na financijskoj podršci.

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva

Odsjek za povijest
(za: Uredništvo Pro tempore)
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10 000 Zagreb

Kontakt

casopis.protempore@gmail.com

Web-stranica

<https://protempore.ffzg.unizg.hr/>